

***Salt and salinas as natural resources and alternative poles
for local development***

***Το αλάτι και οι αλυκές ως φυσικοί πόροι κι εναλλακτικοί πόλοι
τοπικής ανάπτυξης***

ISBN 960-7475-21-6

© 2002, Laboratory of Biogeography and Cultural Ecology, Department of Geography, University of the Aegean. Geography Building, University Hill, GR-81100 Mytilene. Tel. +30 2251036406, fax +30 2251036423, e-mail: t.petanidou@aegean.gr.

This volume epitomises the results of the Final Conference of ALAS (: All About Salt), an interregional European collaboration between Lesvos, Figueira da Foz (Portugal), Piran (Slovenia), and Pomorie (Bulgaria). More about ALAS are given in the website www.aegean.gr/alas/general.htm.

The Proceedings were published in Mytilene with the financial support of the Ministry of the Aegean and the European Commission.

© 2002, Εργαστήριο Βιογεωγραφίας και Πολιτισμικής Οικολογίας, Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου. Κτίριο Γεωγραφίας, Λόφος Πανεπιστημίου, 81100 Μυτιλήνη. Τηλ. 2251036406, fax 2251036423, e-mail: t.petanidou@aegean.gr.

Ο παρών τόμος συνοψίζει τα αποτελέσματα του Τελικού Συνεδρίου ALAS (: All About Salt), μιας ευρωπαϊκής διαπεριφερειακής συνεργασίας μεταξύ της Λέσβου, της Φιγκέρα ντα Φος (Πορτογαλία), του Πιράν (Σλοβενία) και της Αγκιάλου (Βουλγαρία). Περισσότερα για το ALAS δίνονται στον διαδικτυακό τόπο www.aegean.gr/alas/general.htm.

Η έκδοση των Πρακτικών του Συνεδρίου συγχρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Αιγαίου και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

CONTENTS – ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

PREFACE – ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	8
Salt of poetry, salt of the Proceedings	9
Το αλάτι της ποίησης, της πράξης και των Πρακτικών	11
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΣΤΟ ΤΕΛΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ALAS	13
Αποτιμώντας το ALAS, τα Άπαντα περί Άλατος	14
Χαιρετισμός Υπουργού Αιγαίου	17
Χαιρετισμός Γενικής Γραμματέως Περιφέρειας Β. Αιγαίου	18
Χαιρετισμός Αντινομάρχη Λέσβου	19
Χαιρετισμός Πρύτανη Πανεπιστημίου Αιγαίου	20
SESSION I: THE ALAS EXPERIENCE	21
The ALAS Project: perception, challenges and future	22
The ALAS sites: description, problems, and results	29
Restoration and rehabilitation of salinas: the ALAS case studies	35
Ecological management in salinas: experiences from the ALAS Project	39
The making of a salt museum: experiences within the ALAS Project	41
Salinas and tourism: general concept	48
Salinas and tourism: the ALAS experience	53
Salt market in the Mediterranean: the economics of production and marketing, in particular for the traditional salinas	57
A rescue plan for the traditional salinas: Vision of a long-term development of the Landscape Park of Secovlje Saltworks, Piran	58
Discussion – Session I	62
SESSION II: THE VALUES OF THE SALINAS IN THE WIDER MEDITERRANEAN	66
Réflexion historique sur les routes du sel dans le bassin Méditerranéen (13e-16e siècles)	67
Ecological management in the Mediterranean salinas: from theory to practical experience	73
Une stratégie de marketing pour le sel traditionnel: le cas de Guérande	83
The initiative to create a network of the Mediterranean salinas	93
Discussion – Session II	95
ΤΡΙΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΑΛΥΚΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ – ΑΛΟΠΗΓΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΩΣ ΤΟ 1920	101
Οι αλυκές της Ελούντας μέσα από τις επιστολές του Zeno (1640-1644)	102
Στοιχεία για το αλάτι και τις αλυκές της Λέσβου κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας (1462-1912)	116
Η εξέλιξη της τεχνικής της αλοπηγίας στις αλυκές Λευκάδος	131
Αλατότοποι στη Μέσα και Έξω Μάνη: τεχνογνωσία και προοπτικές διαχείρισης	146
ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΛΑΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΥΚΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	173

Ίχνη αλατιού στη Λεσβιακή λογοτεχνία	174
«Το αλάτσι, κόρη μου, θέλει ψιλό κουπάνισμα» με άλλα λόγια «αλός πάσσε θείοιο» – Σκέψεις για το αλάτισμα του φαγητού	180
SESSION V: REPORTING BACK FROM THE PARALLEL WORKSHOPS	
<i>(VALORISING THE MEDITERRANEAN SALINAS FOR THE FUTURE)</i>	
AND SESSIONS III & IV • PRESENTATIONS WITH PERSPECTIVES TO FUTURE	
• DISCUSSIONS ON FUTURE INITIATIVES AND NETWORKS	187
Report from Workshop 1: Salt, salinas and local development	188
Report from Workshop 2: Managing salinas for nature conservation	189
Report from Workshop 3: Cultural heritage and salt museums	190
Report from Sessions III and IV	191
The Salinas of Imon y La Olmeda (central Spain): Glorious past, gloomy future?	194
By bike on the salt routes	196
Discussion – Session V	198
Round table: What futures for the Mediterranean salinas?	202
Conference Conclusions	212
ANNEXES – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	219
Annex I: Scientific and Organising Committee of the Conference	220
Annex II: The ALAS partners	220
Annex III: Conference Programme	221
Annex IV: Πρόγραμμα Συνεδρίου	225
Annex V: List of contributors	229
Annex VI: CVs of the speakers	231
Annex VII: Exhibition of photos & installations	237
Annex VIII: Έκθεση φωτογραφίας & κατασκευών	239
Annex IX: Initial Salt Museum Exhibition	241
Annex X: Tasting of the ALAS salts	242
Annex XI: Saltcellars of the Conference	243
Annex XII: Proposal for the creation of a Network of European schools aiming at educational exchanges on the subject «salt»	245
Annex XIII: List of the founding members of the «Salinas network»	247
INDEX – ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	249

Ίχνη αλατιού στη Λεσβιακή λογοτεχνία

Παναγιώτης Μιχαηλάρης

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών

Summary

In this communication we seek information about salt production not through the expected sources but through indirect ones. More specifically, we examine the information given by two Lesbian writers, whose novels refer to working conditions in the salt marshes of Kalloni.

The writers in question are Theophilos Tragelis (1940-1982) and Prokopis Pantazis (1923-1985). In their novels «Meres tis almiras» (Salty days) and «Ithnikophron tu mlar» (The mule who believed in nation) respectively, they recall memories from their experience in the salt marshes.

The novel of Tragelis is especially significant; the writer, as a fifteen-year-old worker in the salt marshes, presents –in a careful and sensitive manner– several real elements concerning the production and transfer of salt, whereas the second writer brings to the surface in a more literacy way the meaning this particular activity –of obtaining salt– held in local societies.

Προτού αναφερθώ στο ζήτημα που υποδηλώνει ο τίτλος της ανακοίνωσής μου, επιτρέψτε μου να σας εξομολογηθώ λίγες σκέψεις, οι οποίες πιστεύω να αιτιολογήσουν, όσο είναι δυνατόν, την ενασχόλησή μου με το ζήτημα αυτό το οποίο εκ πρώτης όψεως ίσως να φαίνεται ότι βρίσκεται έξω από τη στενή θεματική του συνεδρίου.

Με τα αλάτια, λοιπόν, και τις αλυκές έχω εξοικειωθεί εδώ και εικοσιπέντε, περίπου, χρόνια όταν ως υπότροφος του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία, είχα την τύχη να ασχοληθώ με τις αλυκές και τα αλάτια της Λευκάδας που κατά τον δέκατο όγδοο κυρίως αιώνα απέκτησαν μεγάλη σημασία για το βενετικό εμπόριο. Η εισαγωγή και η προώθησή τους στη Βόρειο Ιταλία και περαιτέρω στην Ελβετία και αλλού αποτέλεσε σημαντικό οικονομικό πόρο για τη βενετσιάνικη πολιτεία και της προσέφερε μια διέξοδο στην πίεση που δεχόταν τον αιώνα αυτό από πολλές πλευρές.

Για το θέμα αυτό, λοιπόν, το οποίο ακόμα δεν μπόρεσα να το ολοκληρώσω όπως σχεδίαζα το μακρυνό, αλίμονο 1978, έχω γράψει δυο-τρεις μελέτες¹ και έχω μιλήσει άλλες τόσες φορές σε ανάλογα συνέδρια, θίγοντας ορισμένες πλευρές της παραγωγής και εμπορίας του, και μαθαίνοντας ακόμα περισσότερα από τις ανακοινώσεις άλλων συναδέλφων ειδημόνων γύρω από συναφή ζητήματα.

¹ α) «Από το Ιόνιο στη χώρα των Γρισώνων: τα ταξίδια του λευκαδίτικου αλατιού τον 18ο αιώνα», *Το Ελληνικό αλάτι - Πρακτικά 8ου Τριήμερου Εργασίας Πολιτιστικού και Τεχνολογικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ*, Αθήνα 2001, σ. 166-171. β) «Γύρω από την παραγωγή αλατιού στην Ζάκυνθο τον 18ο αιώνα», *Πρακτικά ΣΤ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 371-380. γ) Αλυκές Λευκάδας: ανάπτυξη μέσα σε συνθήκες παρακμής (υπό έκδοση, στα *Πρακτικά Συνεδρίου για την αξιοποίηση των αλυκών στα Επτάνησα*).

Ωστόσο στη συγκεκριμένη πρόσκληση της κυρίας Θεοδώρας Πετανίδου θέλησα να ανταποκριθώ με έναν άλλο τρόπο. Σκέφτηκα, δηλαδή, ότι η παραγωγή του προϊόντος αυτού απασχολεί –όπου υπάρχουν αλυκές–, τις τοπικές κοινωνίες αφού άνθρωποι των πλησιόχωρων οικισμών εμπλέκονται στην όλη διαδικασία, «καταναλώνονται» στην εργασία των αλυκών, αποκτούν ένα ενισχυτικό εισόδημα από αυτές, συμμετέχουν σε μια εποχική δράση, και κατά συνέπεια δεν γίνεται να μην αφήνουν κάποια ίχνη της εμπλοκής αυτής.

Φυσικά οι εργάτες του αλατιού αποτελούν νούμερα οικονομικών μετρήσεων και αναλύσεων και εγώ προσωπικά είχα πολλές φορές την ευκαιρία να αντιμετωπίσω με τον τρόπο αυτό παρόμοιες δραστηριότητες· ωστόσο, θέλησα να ερευνήσω μη τυχόν πέρα από τις οικονομικές μετρήσεις η ενασχόληση με τις αλυκές και τα αλάτια δημιουργεί προϋποθέσεις τέτοιες που να δίνουν αφορμή για τη σύνθεση λογοτεχνικών έργων, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο. Και τούτο, επειδή πιστεύω, ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο διαμορφούμενος με αυτόν τον τρόπο λογοτεχνικός λόγος αποτελεί καλή μαρτυρία και για τα ιστορικά φαινόμενα καθώς, τις περισσότερες φορές, ενσωματώνει βιωμένες καταστάσεις και οπωσδήποτε αποτελεί μια πολύτιμη κατάθεση, όταν μάλιστα τυχαίνει ο γράφων να συμμετέχει με κάποιο τρόπο στα γεγονότα. Ας θυμηθούμε λ.χ. τις νύξεις που κάνει ο Ηλίας Βενέζης στο μυθιστόρημά του «Γαλήνη» όταν οι πρόσφυγες από τη Φώκαια, πόλη με μεγάλη παράδοση στην παραγωγή αλατιού που συνεχίζεται και στις μέρες μας, φθάνουν στην παραλία της Αναβύσσου όπου προσπαθούν να επιβιώσουν· να σημειώσουμε ότι και στην Ανάβυσσο υπάρχουν αλυκές και αλάτι.

Δεν μπορώ να πω ότι η έρευνά μου στην, ας την ονομάσουμε έτσι για να συνεννοούμαστε, λεσβιακή λογοτεχνία, κάλυψε όλο το δημοσιευμένο υλικό αφού υπάρχει ένα πλήθος δημοσιευμάτων και μάλιστα ένα πλήθος τοπικών περιοδικών που εκδίδονται στην Αθήνα από τους λεσβιακούς συλλόγους και όπου πιστεύω ότι πρέπει να υπάρχουν στοιχεία για πολλά γεγονότα και πράγματα της λεσβιακής ιστορίας υπό την ευρεία χρήση του όρου.

Θα περιοριστώ, λοιπόν, σε δύο κείμενα που έχω υπόψη μου που εντόπισα στη λεσβιακή βιβλιογραφική παραγωγή –είμαι σίγουρος ότι έχω συναντήσει και ένα τρίτο αλλά δεν μπόρεσα να το βρω– ελπίζοντας ότι η ανακοίνωση αυτή θα δώσει την αφορμή ώστε να έλθουν στην επιφάνεια και άλλα παρόμοια κείμενα, αν φυσικά υπάρχουν.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα διήγημα του Θεόφιλου Τραγέλλη που περιλαμβάνεται στον τόμο που εκδόθηκε το 1983, μετά τον θάνατο του συγγραφέα, με πρόλογο του Προκόπη Πανταζή και της Τερψιθέας Χρήστου Τραγέλλη, και έχει τον τίτλο «Μνήμες ...»². Πριν απ' όλα όμως λίγα λόγια για τον συγγραφέα.

Ο Θεόφιλος Τραγέλλης γεννήθηκε στην Καλλονή το 1940 και πέθανε, δυστυχώς, μόλις 42 ετών, το 1982 στην Αθήνα. Τέλειωσε τις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου Καλλονής και εργάστηκε ως υπάλληλος στο Ταμείο Συντάξεων Αυτοκινητιστών. Στο σύντομο διάστημα της ζωής πρόλαβε να συνθέσει αρκετά έργα, ανάμεσα στα οποία και το διήγημα που μας ενδιαφέρει με τον εύγλωττο τίτλο «Μέρες της αλμύρας». Στο πόνημα αυτό ο Τραγέλλης περιγράφει με εξαιρετικό τρόπο την εργασία του για ένα χρόνο –μια περίοδο συγκομιδής δηλαδή– στις αλυκές Καλλονής. Παιδί δεκα-

² Θεόφιλος Τραγέλλης, *Μνήμες*, Αθήνα 1983, σ. 133-146. Το διήγημα αναδημοσιεύτηκε με τον ίδιο, φυσικά, τίτλο στο περ. *Καλλονιάτικα*, τχ. 69 (1993), σ. 27-32.

πέντε χρόνων βρίσκεται εργάτης στη μεγάλη αλυκή του κόλπου, ανάμεσα σε κατοίκους από τα γύρω χωριά (Καλλονή, Αγία Παρασκευή, Δάφια, Κεράμι, Αρίσβη) που είτε ατομικά είτε μαζί με τα ζώα τους εργάζονται κάτω από την επιστασία τριών επιστατών, είτε βγάζοντας αλάτια από τα τηγάνια είτε κουβαλώντας αλάτι από τα τηγάνια των αλυκών στους χώρους συγκέντρωσης του αλατιού ή στους χώρους φόρτωσης σε καΐκια.

Ο Θεόφιλος Τραγέλλης καταθέτει λοιπόν την προσωπική εμπειρία του με ιδιαίτερα λεπτομερή τρόπο ώστε το διήγημά του πέρα από την όποια λογοτεχνική αξία του να αποτελεί μιας πρώτης τάξεως μαρτυρία για τον τρόπο εργασίας και τις συνθήκες που επικρατούσαν στις αλυκές Καλλονής, προς τα τέλη της δεκαετίας του '50. Δεν μας δίνει βέβαια τον τρόπο παραγωγής του αλατιού και τις τεχνικές αφού δεν απασχολήθηκε σε τέτοια εργασία, αλλά έχουμε όλα τα άλλα στοιχεία που συνοψίζονται στο εξής σχήμα: Οι αλυκές του κόλπου, οι σωροί του αλατιού της περασμένης και της τρέχουσας παραγωγής. Οι τρεις επιστάτες που ρυθμίζουν τα πάντα, αναθέτουν στον καθένα την εργασία που πρέπει να εκτελεί, φροντίζουν για τις ενδιάμεσες διακοπές της εργασίας και την επανέναρξη, καθώς και το σχόλασμα. Οι άνθρωποι χωρίζονται σε όσους δουλεύουν με φυτάρια και κασμάδες στα τηγάνια της αλυκής απ' όπου αποσπούν τους όγκους του αλατιού, και στους άλλους που με τα ζώα τους σαν ατμομηχανές σέρνουν πάνω σε γραμμές βαγονάκια που φέρνουν τον αλάτι είτε στους σωρούς συγκέντρωσης, είτε προς τον χώρο φόρτωσης, απ' όπου μαούνες οδηγούν το πολύτιμο προϊόν στο καΐκι που περιμένει στα ανοιχτά του κόλπου.

Στη βασική αυτή συγκρότηση της εργασίας που συντελείται στο χώρο των αλυκών υπάρχουν, βέβαια, και επιμέρους εργασίες, όπως λ.χ. είναι αυτή που ανατέθηκε στο συγγραφέα-εργάτη, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να δίνει μάρκες στους αγωγιότες ανάλογα με τα βαγονάκια αλατιού που έσερναν τα ζώα τους ώστε να ξέρουν πόση δουλειά έβγαλαν· ο υπεύθυνος του κλειδιού, δηλαδή εκείνος που έπρεπε να γυρίζει τη γραμμή των βαγονιών είτε προς τον χώρο φόρτωσης είτε προς τους σωρούς, κ.λπ.

Και φυσικά, όλα αυτά σε περίοδο καλοκαιριού με δύσκολες συνθήκες για ανθρώπους και ζώα που αγωνίζονται για το μεροκάματο και την επιβίωση. Ο συγγραφέας, ιδιαίτερα καλός χειριστής του ελληνικού λόγου, ωστόσο, βρίσκει την ευκαιρία να τα δώσει όλα αυτά με λαμπρό λογοτεχνικό τρόπο, δημιουργώντας και το ξεχωριστό συντροφικό κλίμα, το κλίμα μιας σκληρής δουλειάς, απ' όπου δεν λείπουν τα επεισόδια της φάρσας, της παρεξήγησης, αλλά και του πρωτόγονου τρόπου ανάπτυξης κάποιων συνδικαλιστικών, θα λέγαμε, διεκδικήσεων, στοιχείων που στην αλληλεξάρτησή του είναι εύκολο να οδηγήσουν σε διπληκτισμούς και συγκρούσεις. Ας σημειώσουμε, ακόμα, την απασχόληση στις αλυκές μεγάλου αριθμού αγοριών ηλικίας γύρω στα δεκαπέντε χρόνια, που αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας των χρόνων εκείνων.

Σημαντική, λοιπόν, η μαρτυρία του Θεόφιλου Τραγέλλη από κάθε άποψη καθώς πέρα από τη λογοτεχνία και τα όποια άλλα έντεχνα υφολογικά χαρίσματα καταθέτει μια βιωμένη εμπειρία για τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της αλυκής Καλλονής τη δεκαετία του 1950, η οποία χαρακτηρίζεται ακόμα από την άμεση εμπλοκή μεγάλου ανθρώπινου δυναμικού από τα χωριά της περιοχής στη διαδικασία παραγωγής του αλατιού και όπου η μοναδική εκμηχάνιση βρίσκεται στον τρόπο μεταφοράς του αλατιού, και όπου το ανθρώπινο και ζωικό δυναμικό απλώς διευκολύνεται από την ύπαρξη της σιδηροδρομικής γραμμής και των βαγονέτων.

Εικ. 1. Φωτογραφία αγωγιάτη αλατιού στην αλυκή Πολιχνίτου, πριν την εκμηχάνιση της μεταφοράς (δεκαετία του '50) (αγνώστου φωτογράφου).

Fig. 1. Salt transporter in the saltworks of Polichnitos around 1950s. Before any engines were introduced salt transportation was made by mules pulling the Decauville wagons on the rails (photographer unknown).

Δυο χρόνια νωρίτερα και συγκεκριμένα στο τεύχος, αριθμ. 11-12 του περιοδικού *Τα Καλλονιάτικα* που κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 1981 –ήδη το περιοδικό έχει φτάσει στα 110ο τεύχος– δημοσιεύτηκε ένα μικρό διήγημα του Προκόπη Πανταζή με τον τίτλο «Ιθνηκόφρου του Μλαρ»³.

Ο Προκόπης Πανταζής γεννήθηκε το 1923 στο Κεράμι της Καλλονής. Δεν έμαθε πολλά γράμματα αφού έφτασε μέχρι την πρώτη τάξη του Γυμνασίου λόγω των δυσκολιών της εποχής. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι είναι αυτομόρφωτος. Στην κατοχή οργανώνεται στην ΕΠΟΝ, παίρνει μέρος στην Εθνική Αντίσταση και αργότερα, το 1947, βγαίνει στο βουνό. Το 1950 τραυματίζεται, συλλαμβάνεται και καταδικάζεται σε θάνατο. Τελικά μένει στη φυλακή δέκα χρόνια. Αργότερα αποφυλακίζεται, συμμετέχει και πάλι ενεργά στα πολιτικά πράγματα –το 1974 ήταν υποψήφιος της Ενωμένης Αριστεράς στη Λέσβο– αλλά η κλονισμένη υγεία του δεν του επιτρέπει να ζήσει για πολύ ακόμα. Έτσι πεθαίνει το 1985. Χαρακτηριστικές είναι λίγες φράσεις από τη νεκρολογία που έγραψε για τον Πανταζή ο Αλέκος Αντωνιάδης-Γιαννακός στην εφημερίδα «Δημοκρατική Λέσβος»: «... πάει κι ο Προκόπης ο Πανταζής, του Κόλπου μας το πονεμένο αηδόνι, γέννημα θρέμμα του Κάμπου της Καλλονής όπου υψώνονται οι λόφοι τ' αλατιού που στραφταλίζουν στον ήλιο–ήταν κι αυτός ένα διαμάντι με στραφταλιστή ψυχή». Ο Προκόπης Πανταζής έγραψε μυθιστορήματα –ελπίζω να σας είναι γνωστά– που κυρίως περιγράφουν τις κακουχίες που αυτός και οι σύντροφοί του έζησαν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στα βουνά και τα λαγκάδια της Εσβιακής γης.

³ Το διήγημα περιλαμβάνεται επίσης στις σελίδες του βιβλίου του Πρ. Πανταζή *Το Καρτέρι*, Αθήνα, Κέδρος 1986, σ. 25-32 (δημοσιεύτηκε μετά το θάνατο του συγγραφέα με πρόλογο του Αντώνη Σαμαράκη).

Στο διήγημά του που δημοσιεύτηκε στα Καλλονιάτικα και το οποίο έχει άμεση σχέση με το θέμα του αλατιού, στην αρχή εμφανίζεται ο Γιώργης ο Φωκιανός, –πάλι η αλατοπαραγωγός Φώκκαια– πρόσφυγας γέρος που έχει στην κατοχή του ένα μουλάρι. Γέρος, όπως είπαμε, αποφασίζει να αποτραβηχτεί από το περιβόλι του που το παραχωρεί μισάρικο σε άλλους να το καλλιεργούν, και στρέφει την αγάπη και τη φροντίδα του στο μουλάρι, τον «Μιλτή», όπως το αποκαλούσε, δίνοντάς του το όνομα του αδελφού του που χάθηκε αιχμάλωτος στην Ανατολή μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Το μουλάρι αυτό παράλληλα του δίνει και κάποιο εισόδημα επειδή το χρησιμοποιούσαν κάποιοι συγχωριανοί του, επί πληρωμή, για τα οργώματα, στις ελιές, για μεταφορές, για αλωνίσματα.

Ωστόσο τα περισσότερα χρήματα από τη δουλειά του μουλαριού τα έπαιρνε από τις αλυκές του κάμπου της Καλλονής, όπου το ζώο το χρησιμοποιούσαν για να σέρνει τα βαγονέτα που μετέφεραν το αλάτι από τα τηγάνια στους σωρούς, που είδαμε και στο προηγούμενο διήγημα. Η δουλειά αυτή ήταν εποχική και κυρίως γινόταν, κατά το συγγραφέα, τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο. Σε αυτή έπαιρναν μόνο τα γερά ζώα και η πληρωμή ήταν καλή: έτσι ο «Μιλτής», το μουλάρι, έδινε τη δυνατότητα να βγάζουν, ο γέρος και η γριά του τον χειμώνα: «Μη οι αλυκές πώς θα τα βγάζανε πέρα;», αναρωτιέται ο γέρος και φυσικά ο συγγραφέας.

Έφτασε, λοιπόν, και πάλι η ώρα του αλατιού, αφού τελείωσαν τα οργώματα, τα αλωνίσματα και οι άλλες δουλειές, και ο γέρος όλο και συλλογιζόταν τις αλυκές και αγνάντευε από την καλύβα του πότε θα πήξει το αλάτι, να τυφλώνονται τα μάτια από την αντηλιά, και φρόντιζε το μουλάρι του με κάθε επιμέλεια ώστε να είναι έτοιμο όταν τον καλέσουν για τη δουλειά.

Ωστόσο ξαφνικά διαπιστώνει ότι η δραστηριότητα στις αλυκές είχε αρχίσει, ενώ αυτός και το ζώο του παραμένουν ανενεργοί· μάλιστα το νέο για τη δουλειά το έμαθε τελείως συμπτωματικά από κάποιον χωριανό του που πήγε και τον ρώτησε γιατί φέτος το μουλάρι του δεν το έδωσε για τη μεταφορά του αλατιού.

Όλη τη νύχτα ο γέρος δεν κοιμήθηκε περιμένοντας να ξημερώσει ο θεός τη μέρα, να πάει στις αλυκές, να βρει τους υπεύθυνους, να δηλώσει το ζώο του. Πράγματι με το χάραμα τρέχει στις αλυκές, βρίσκει τους επιστάτες και τους λέει ότι έφερε το ζώο του για δουλειά. Ωστόσο βρίσκεται μπροστά στο απρόοπτο: οι καταστάσεις εργαζομένων έχουν κλείσει, τα ζώα που ήταν να πάρουν τα είχαν πάρει, και τώρα πια δεν γίνεται τίποτα. Τίποτα δεν γίνεται, λοιπόν, μολονότι ο Γιώργης ο Φωκιανός παρακαλεί, ξαναπαρακαλεί, ικετεύει, προβάλλει τους λόγους που επιβάλλεται να δουλέψει –και που δεν είναι παρά λόγοι επιβίωσης–, τα χαρίσματα του ζώου του, τα δικά του γεράματα κ.λπ. κ.λπ.

Είδε κι απόειδε ο γέρος, και επειδή τίποτα δεν κατάφερνε απελπισμένος πήγε και κάθισε απόμερα, ενώ διάφοροι εργάτες συγχωριανοί του τον παρηγορούσαν με κάθε τρόπο, υπενθυμίζοντάς του ότι μπορεί αργότερα να χρειαστούν κι άλλα ζώα και να τον φωνάξουν.

Τελικά ο μπάργμα Γιώργης παίρνει το ζώο του και αναχωρεί για το καλύβι του όπου απελπισμένος εξιστορεί στη γριά του τα άσχημα μαντάτα, ενώ και αυτή προσπαθεί να τον παρηγορήσει. Έπεσαν στο κρεβάτι, αλλά πού να τους πάρει ο ύπνος; Ο γέρος απαρηγόρητος σκεφτόταν τις εκδουλεύσεις που είχαν προσφέρει άλλα ζώα του στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και την ατυχία που τον έπληξε.

Κάποια στιγμή της νύχτας για να τον παρηγορήσει η γριά του λέει ότι δεν είναι ο μόνος που βρέθηκε σ' αυτήν την θέση αφού δεν πήραν ούτε τα ζώα των συγχωριανών του Κουργιουξέλλη και του Ψαραδέλλη. Στην επισήμανση αυτή ο γέρος τινάζεται απότομα επειδή θεωρεί ότι βρήκε το αίτιο του αποκλεισμού του δικού του μουλαριού: Οι δύο προαναφερθέντες συγχωριανοί του είχαν πάρει-δώσει με την εξουσία, ήταν αριστεροί, βγήκαν στο βουνό, ενώ αυτός ήταν καθαρός, δεν είχε καμιά ανάμειξη με τέτοια, το αντίθετο μάλιστα.

Το πρωί έφτασε και ο γέρο αποφασιστικός μια και δυο φθάνει πάλι στην αλυκή και εισβάλλει στο γραφείο του διευθυντή, οπότε ακολουθεί ο εξής διάλογος:

- Εδώ είσαι πάλι γέρο;
- Γιαγνίς του πήρατε, κυρ διευθυντή!
- Τί λάθος και γιαγνίς μου λες;
- Ιθνικόφρων του μλαρ, κυρ Διευθυντή.
- Τί είπες;
- Είπα, του θκόμ του μλαρ είνι ιθνικόφρουιν!, έβγαλε μια φωνή ο γέρος.

Αμέσως μέσα στο γραφείο των αλυκών έπεσε το κέφι και η ιλαρότητα, καθώς όλοι ξέσπασαν σε γέλια μπροστά στα έκπληκτα μάτια του γέρου. Όλοι να γελάνε και να επαναλαμβάνουν: «Ιθνικόφωρον του μλαρ». Και ως να μην έφτανε αυτό, το νέο διαδόθηκε γρήγορα έξω από τα όρια του γραφείου, έφτασε στα τηγάνια, στους σωρούς, στα βαγονέτα, στους εργάτες που άρχισαν να επαναλαμβάνουν την πρόταση του γέρου σαν σύνθημα, να κερνούν το γέρο ρακί και τσιγάρο, να ευθυμούν και να γελούν. Σιγά-σιγά μέσα στη γενική ευθυμία ο γέρος ημέρεψε και το απόγευμα ξεκίνησε για το χωριό ενώ τον συνόδευαν όλοι επαναλαμβάνοντας περίπου σαν σύνθημα τα λόγια: «Ιθνικόφρων του μλαρ», κουβέντα που διαδόθηκε και στο χωριό της Καλλονής δίνοντας αφορμή για ποικίλες αστειότητες.

Από τα δύο μικρά λεσβιακά διηγήματα, της όποιας λογοτεχνικής αξίας, -κατά τη γνώμη μου πρόκειται για καλές στιγμές της τοπικής λογοτεχνικής παραγωγής- έχουμε ικανές μαρτυρίες για την παραγωγή του αλατιού στην αλυκή της Καλλονής. Φυσικά δεν υπάρχουν στοιχεία που να ανατρέπουν τις έως τώρα γνώσεις μας ή να συνεισφέρουν κάτι τελείως καινούριο στις γνώσεις μας για το αλάτι και τις αλυκές. Συναντούμε όμως παράλληλες μαρτυρίες οι οποίες αποκτούν ένα πρόσθετο ειδικό βάρος επειδή στην ουσία είναι βιωματικά στοιχεία: οι ήρωες των διηγημάτων είναι παράλληλα και πρόσωπα που έχουν άμεση εμπλοκή με το αλάτι και έτσι η μαρτυρία τους έχει τη μορφή πολύτιμου στοιχείου περὶ τα πράγματα.

Η αλυκή είναι ο χώρος όπου μεγάλος αριθμός κατοίκων από πολλά χωριά του κόλπου εμπλέκονται στην όλη διαδικασία, συντελώντας στην ανάδυση στοιχείων και πέρα από τις παραγωγικές σχέσεις και τις μεθόδους εκμετάλλευσης του προϊόντος. Πρόκειται, δηλαδή, για την δημιουργία μιας ατμόσφαιρας που η πρωτόγονη ακόμη διαδικασία παραγωγής του αλατιού επιτρέπει να δημιουργηθεί μεταξύ των ανθρώπων της περιοχής, ατμόσφαιρας που διαγράφεται με μοναδικό τρόπο στα δυο μικρά διηγήματα του Θεόφιλου Τραγέλλη και του Προκόπη Πανταζή. Με άλλα λόγια και σύμφωνα με τους στόχους του Προγράμματος για το αλάτι, το προϊόν αυτό πέρα από τις οικονομικές συνιστώσες που οπωσδήποτε δημιουργεί σε μια μικρή ή μεγάλη κοινωνία, αποτελεί ταυτόχρονα και την αιτία για τη δημιουργία πολιτισμικών μορφωμάτων τα οποία, πιστεύω, ότι πρέπει να ενταχθούν ως παραπληρωματικά στοιχεία στην όλη διαδικασία της παραγωγής του αλατιού.